

Ярослава Верменич

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТЕОРІЇ
Й ІСТОРІЇ ПОГРАНИЧ У СУЧАСНИХ
НАУКОВИХ ДИСКУРСАХ**

Наприкінці ХХ ст. Кліффорд Гіртц констатував: у найближчому майбутньому розвитку політичної теорії може стати на заваді її власна мова, яка віддає перевагу узагальненням перед конкретною аналітикою. “Жанри описання чи судження, які є у нашому розпорядженні, не надто придатні для багатогранного, заплутаного, невпорядкованого й мінливого світу, у якому ми живемо”. Відштовхуючись від цієї констатації, Егберт Ян наголошував на нагальній необхідності навчитися “диференційовано аналізувати й узагальнено синтезувати”, виходячи за рамки “єдиної і в принципі безкінечної потреби у диференціюванні”¹. Ішлося, зокрема, про пошук відповідей на питання: чи сумісний етнонаціоналізм з демократією? Як узгодити визнання права на національне волевиявлення з проблемою територіальної цілісності держав? Чому у 80-90-х рр. ХХ ст. завершилися невдачею спроби реформ, метою яких оголошувалася справжня федералізація? Зміцнюватиметься чи, навпаки, слабшатиме зв’язок національності з територією і які шанси на успіх у сучасному світі мають сецесіоністські рухи?

Нині, у контексті “гібридної війни” на Сході України, пошук нової наукової мови переростає рамки практичного завдання і стає потребою чіткої концептуалізації субдисциплін, наукових напрямів, передачі смислових відтінків термінів і понять. Адже традиційні підходи, базовані на ідеях центральності й нормативності західної інтелектуальної традиції, сьогодні вже “не спрацьовують”. Центри й периферії в сучасному світі стрімко міняються місцями, інтеграційні процеси супроводяться не менш помітними відцентровими й диверсифікаційними. У соціогуманітарній сфері досліджень ці тенденції дістають свій прояв в активізації усіх різновидів компаративістики. Порівняння, зв’язки, взаємообміни, перехресні впливи постають у вигляді фундаментальних опор для пошуку нових пояснювальних парадигм.

Відповідь на запитання: “якими мають бути обриси й межі сучасної регіональної історії?” сьогодні доводиться відшукувати з урахуванням безлічі негативних процесів і явищ: світової “неотурбулентності”, небаченого потягу до розширення ареалів насильства,

¹ Націоналізм в поздне- и посткоммунистической Европе. В 3-х тт. /Под ред. Е.Яна. – Т.1. – М., 2010. – С. 17-89, 369-411.

активізації сепаратистських проявів, переростання сепаратизму у тероризм. Попри часте вживання поняття “регіональна історія” має доволі розмиті обриси, химерно поєднуючи зовсім різнопланові сутності, як, приміром, історичне знання про реально існуючі й “уявлені” регіони чи доробок істориків, що працюють “поза центром”. Предметне поле регіональної історії можна розширювати за рахунок історії кордонів, порубіжних територій, історичних рефлексій довкола регіональних сюжетів, процесів формування регіональної свідомості й відповідної ідентичності, дослідження “образів” окремих територій. В кінцевому рахунку під поняття “регіональна історія” можна підвести усе те, чим займається історична регіоналістика, здійснюючи до того ж екскурси в суміжні галузі соціогуманітарного знання – соціальну психологію, культурологію, конфліктологію тощо. Але навряд чи в такий спосіб вдасться знайти такий відповідник німецькому *Zeitraum*, який вивів би проблему співвідношення регіонального простору й історичного часу поза звичні рамки метафоричного моделювання.

Зрештою доводиться констатувати: побоювання автора концепції “виклик – відповідь” А.Тойнбі щодо обмеженостей пізнання складних суспільних процесів були не безґрунтовними. Він інстинктивно боявся дожити до того часу, коли внаслідок морального убозства і соціальної деградації, під впливом війн, трайбалізму, перерозподілу власності людство перестане справлятися з викликами і не зуміє знайти адекватні відповіді на них. Зокрема, серйозним фактором ризику вчений вважав велику протяжність міждержавних кордонів. Надлами цивілізацій, констатував мислитель, відбуваються там і тоді, де й коли люди починають шукати винуватців власних невдач поза собою – тоді суспільства втрачають потрібний енергетичний потенціал для руху вперед разом із стимулами самодетермінації².

Сьогодні і прогнози, і побоювання Тойнбі дістають підтвердження, зокрема й на українському досвіді. Світ поринув у таку глибоку стихію непередбачуваності й насильства, яка змусила голову Всесвітнього економічного форуму Клауса Шваба серед імовірних шляхів розвитку людства у 2015 році на перше місце поставити розпад, ненависть і фундаменталізм, і лише на друге – солідарність і співпрацю. Війна на європейському континенті, констатувала там же виконавчий директор Європейської бізнес-асоціації Анна Дерев'янка – новий серйозний виклик, який дуже негативно впливає на бізнес, особливо український. Але можливості використання останнім додаткових інвестицій фактично втрачені, бо далі декларування реформ і розмов про боротьбу з корупцією Україна станом на початок 2015 р. не просунулася³.

² Тойнбі А. Дж. Постижение истории. Избранное. – М., 2001. – С. 183, 268, 305, 315.

³ Дубровик А. Україна – в епіцентрі давоських дискусій. На жаль // День. – 2015. – 21 січня.

Провідні аналітики світу нині упевнені, що відповідь на головний виклик сучасності – зростання прірви між багатством і бідністю – не може зводитися до серії якихось часткових заходів і вдосконалень. Мова повинна йти про розвиток освіти і підприємницької ініціативи, що в Україні, на жаль, не сприймається як першорядна проблема. Тому імовірність тривалої стагнації, особливо з врахуванням ситуації цілковитої невизначеності на Сході України, зовсім не виключена.

Уведена соціологами для характеристики сучасного стану України категорія “кризове суспільство” – тривожний симптом, свідчення того, що розгортання руйнівних процесів у соціумі вже йде по всьому фронту, деформуючи усю систему. За такого збою соціального порядку відбувається потрясіння усіх підвалин суспільства, з інтеграцією у його модель невизначеності й турбулентності. Сутнісними ознаками суспільного життя стали псевдоіндивідуалізм і пізньопатерналізм, розтягнутий у часі шок супроводиться постійними кризами⁴. Основою вторинної, неорганічної (“наздоганяючої”) модернізації є імітаційні процеси, прояви конфронтаційності соціальних інтересів, розбалансованість системи. Людина втрачає ціннісно-моральні опори, стає беззахисною.

Безліч дискусій у суспільстві на теми “хто винен” не наближають кардинальне поліпшення ситуації. Адже для соціогуманітаристики важливіші не пошук винних, а чесна відповідь на питання: як таке взагалі могло статися? І тут важливо бачити насамперед не особисті провини, а системні протиріччя, породжені як об’єктивним ходом історичного розвитку і зовнішньополітичними втручаннями, так і суб’єктивними прорахунками владних структур на різних рівнях. Отже, шукати слід першопричини “драми нерозуміння”, що переросла у кривавий конфлікт. Історик, озброєний інструментарієм синергетичної епістемології, мусить уважно вивчати не лише об’єктивні факти, але й химерні уявлення, надії, розчарування, несправджені ілюзії – все те, що нині вкладається у формули психосоціальної динаміки. І бачити насамперед ті першопричини “смути”, які існували об’єктивно, але далеко не завжди бралися до уваги у соціальному аналізі.

Здається, що наблизити спільноту істориків до розуміння складних і неоднозначних процесів неотурбулентності у сучасному світі здатна мережева модель науки, що пропонує у межах постнекласичних підходів (кібернетичного, системного, синергетичного та інших) погляд на суспільство не як на ієрархічну систему, а як на рухливу, гнучку структуру потоків інформації й комунікацій. Мережеві моделі мають власні макро-, мезо- й мікрорівні; два останні повністю вкладаються у бачення регіональної науки як мережі інтелектуальних зв’язків, сфокусованих на дослідженні місцевих традицій, культурних

⁴ Вектори змін українського суспільства. – К., 2014. – С. 8-9, 47, 59-60, 201-203.

цінностей (і антицінностей включно з передсудами). Синтез (чи симбіоз) соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів забезпечує не лише належний рівень синхронізації історичних подій в on-line-режимі, але й відповідний ступінь пояснення “відкатів”, розривів, мутацій в історичному процесі, а також когнітивних “поворотів” в системі пізнання. Паралельно відбувається оновлення термінологічного інструментарію за рахунок свіжого погляду на “культуру конфлікту”, співвідношення проблем самовизначення, суверенітету, сепаратизму тощо.

З цього погляду заслуговує на істотне переосмислення проблема місця й ролі територіальності у сучасній системі світоустрою. Домінуючі донедавна в соціальному аналізі оптимістичні уявлення про зменшення ролі бар’єрних функцій кордонів на користь контактних не витримують перевірку практикою. Радше мова має йти, зокрема, і у контексті українсько-російських відносин, про вироблення країною системи власних “культурних інтеграторів”, здатних протистояти проявам агресії, сепаратизму, тероризму тощо. Звідси підвищений інтерес до нової “філософії кордону” – з переглядом самих основ концепції центр-периферійних відносин, дискусіями на теми “десуверенізації” чи “постсуверенізації”, підвищеним інтересом до проблем соціокультурної гравітації. Повсюдно приходять усвідомлення того, що не так важливо облаштувати кордон за сучасними стандартами, як виробити оптимальні підходи до методологічного обґрунтування проблеми кордонності й нової онтології соціальності. Остання у баченні філософів має бути “не стільки картиною, скільки компасом”⁵.

Постмодерна ситуація, в якій перебуває сучасний світ, менш за все нагадує владну, вибудовану за звичними канонами центр-периферійності, вертикаль. Радше вона асоціюється з гетерогенною, за мережевим принципом сконструйованою, горизонталлю, здатною модифікуватися в найрізноманітніших конфігураціях. Як “нова соціальна морфологія” (М.Кастельс) децентралізована мережева структура являє собою “гранично допустимий мінімум впорядкованості чи організованості – далі починається або хаос, або владна нормалізація творчої стихії буття”. Глобалізація привела в рух, зблизила відмінності, а отже, і їхні кордони, зробила ситуацію пограниччя по суті детериторіалізованою, універсальною. “Іншу культуру ми можемо зустріти сьогодні у будь-якому місці. Пограниччя – різновид реальності між. Ця реальність є унікальним майданчиком для зустрічі з Іншим в усій його/її унікальності й неповторності. Пограниччя відкрите для пошуку нових шляхів і форм комунікативного взаєморозуміння”⁶.

⁵ Кемеров В.Е. Ключи к современности – в сдвигах в методологии // Вопросы философии. – 2014. – № 2. – С. 7.

⁶ Гречко П.К. Пограничье как социокультурная реальность // Вопросы социальной теории. – 2012. – Т. VI. – С. 81-96.

Загальною тенденцією світового розвитку є рух від державного монополізму через своєрідний корпоративний лібералізм до регіоналізації на основі використання переваг ресурсної бази, механізмів протекціонізму, врахування викликів глобалізації, з одного боку, і традицій соціонормативної культури, з другого. А отже, на порядок денний скрізь виходить концепт децентралізації, хоч у різних країнах, на різних континентах він набуває настільки відмінних форм, що інколи стає “янусоподібним”. Регіони водночас інтегруються й диверсифікуються, кордони зміщуються й розмиваються, міграційні процеси відкривають нові можливості й провокують нові ризики. Переосмислення “філософії глобалізму” йде “в ногу” з усвідомленням очевидної істини: якщо ері “глобального насильства” у найближчому майбутньому не буде покладено край, світ знову може поринути у пучину глобальних катаклізмів.

Відрядно водночас відзначити, що наука про кордони й пограниччя доволі швидко пройшла період становлення і у наш час переживає справжній бум міждисциплінарних досліджень. Якщо ще чверть століття тому вона існувала лише як прикладний напрям політичної географії, то нині це сфера фундаментальних інтересів соціологів і істориків, філософів і економістів, міжнародників-правників та культурологів. При цьому відбуваються не лише кількісне приращення наукових знань, але й серйозні якісні зсуви: у фокусі наукової уваги опиняються як бар’єрні функції кордону, так і його контактні можливості. Лімологія як науковий напрям, зосереджений на дослідженні кордонів, набуває статусу субдисципліни на міждисциплінарних стижах. Її історичному відгалуженню пророкують не погане майбутнє: адже новітні дослідження кордонів переконливо довели, що у більшості випадків нові кордони виникають на місці старих. Не меншою мірою перспективним є і дослідження пограниччя як зон “взаємопритягання і взаємовідштовхування”, емоційно насичених “місць пам’яті”, культурних обмінів тощо. Стимулюватиме їх усвідомлення того, що на зміну двополярному світу прийшов поліцентризм, а в такому світі “пограничні стани” потребують особливої уваги.

Не можна, однак, не бачити того, що ставлення до соціотрансформаційної динаміки у сучасному світі неоднозначне. На більш-менш благополучному Заході домінують рефлексії щодо зменшення ролі національних держав, десоверенізації, розмивання кордонів. На пострадянському просторі, де в останні роки виявилось багато підспудних відцентрових течій, навпаки, говорять про постсуверенізацію і про необхідність зміцнення кордонів. На Близькому Сході сягає небезпечних величин політизація релігій, активізуються кланові способи мобілізації соціальної активності. Все це нагадує броунівський рух, непередбачуваність якого диктує потребу у нових соціокультурних ідентифікаторах. Потрібні насамперед зважені й неупереджені

оцінки сепаратизму, міжнародного тероризму, “правого” й “лівого” радикалізму. Потребують корекції й уточнення поняття суверенітету, демократії, ненасильства, територіальної цілісності, порубіжності, периферійності. А водночас і поняття “старого” й “нового” регіоналізму, особливо останнього, виниклого під впливом нового напрямку соціокультурної гравітації. Оскільки час для різних суб’єктів економіки й політики протікає з різною швидкістю, а простір теперішнього й майбутнього стискується під впливом нових комунікаційних реалій, людство вже не може обійтися без порівняльної аналітики, ґрунтованої на нових моделях рефлексії. Новизна тут визначається насамперед більшим врахуванням геополітичних композицій, різноспрямованих інтересів, відмінних поведінкових зразків, віртуальних образів.

Варто зауважити, що концепт гібридизації, який став надзвичайно модним у наукових дискурсах кінця ХХ ст., нині відроджується саме у “кордонному” контексті. Своєрідний “фетишизм кордонів” явно поступається місцем концепціям, базованим на визнанні їхньої ерозії. Оскільки, переважно “з подачі” ідеологів мусульманського Сходу, при цьому активно відроджуються ідеї синкретизму, на фоні посилення міграційних процесів можна чекати й “другого дихання” для модних у свій час теорій “креолізації”, “метисизації” тощо. Страх європейців перед можливою цивілізаційною трансформацією континенту під впливом нових хвиль мігрантів уже породив формули “Євразії”, “Лондонстану” і т.п.

Загалом можна констатувати, що теорії гібридизації, базовані на ідеях мікшування культурно-цивілізаційних відмінностей, хоча й виразно домінують, але поки що мирно уживаються з іншими версіями взаємодій – гомогенізації (конвергенції), диференціалізму (зіткнення цивілізацій), групової мобілізації. Але так чи інакше теза про кризу націй-держав проходить червоною ниткою через усі ці побудови, і дедалі частіше доповнюється постулатом про кінець “системи Сайкс-Піко”, що визначала контури повоєнного світоустрою, і про кризу постколоніальної конфігурації Близького Сходу. При цьому з подачі російських сходознавців загрози посилення екстремізму уже не обов’язково пов’язуються з мусульманським світом: українська криза у цьому контексті також фігурує, причому в основі її вбачається глибокий цивілізаційний розлам⁷.

Із задекларованих новітніх підходів однозначно впливає висновок про необхідність критичного переосмислення когнітивного потенціалу модних донедавна неоліберальних схем, ґрунтованих на апологетизації західного досвіду і відповідних цінностей. Цілковита девальвація теоретичної моделі “трьох світів” ставить у зовсім новий

⁷ *Наумкин В.* Цивилизация и кризис наций-государств // Россия в глобальной политике. – Т.12. – № 1. – 2014. – С. 41-58.

контекст проблему центр-периферійних відносин і тісно пов'язану із нею проблематику кордонів і порубіжності. З'являються підстави говорити – у метафоричному, зрозуміло, сенсі – про особливі “пограничні цивілізації”.

Російський дослідник пограничних цивілізацій Я.Шемякін вбачає їхню “родову рису” у різних типах взаємодії й відмінному розумінні раціональності. На його думку, такий підхід допомагає по-новому усвідомлювати співвідношення універсального й локального вимірів історичного процесу.

Первісний фронтір, на якому була сформована “пограничність” як особлива соціокультурна якість, це, вочевидь, кордон між первісно-общинним ладом і першими цивілізаціями. Другий рівень зрілості феномена порубіжжя пов'язується з результатами “осьової революції” (за К.Ясперсом). Третій виникає внаслідок поділу єдиного цивілізаційного патерну на “Захід” і “Схід”. Лише на цьому етапі погранична ситуація набуває відносної стійкості і перетворюється на “пограничну” цивілізацію (елліністичну). “Саме цей “внутріосьовий” кордон стає особливим буттям, породжує специфічну системність”⁸.

Цікаві міркування щодо ризиків межовості і пристосування до явищ розколу знаходимо у працях тернопільських науковців М. та Л.Алексієвців та М.Юрія. Межові цивілізації, до числа яких належить Україна, розглядаються ними як самостійний стійкий історичний тип з незавершеною синтезу як його постійною рисою. “Ці цивілізації характеризуються зіткненням якісно різних полюсів цивілізаційного розвитку, тим самим вони є фактором історичної турбулентності, цивілізаційними виразами, що викликають постійне збурення, причому в найрізноманітніших сферах, починаючи від економіки і закінчуючи психологією”. Аналіз такого розколотого суспільства, доводять вони, вимагає іншого специфічного рівня абстракції – з врахуванням як своєрідної цивілізаційної самотності, так і “невротизації” соціального типу, а також примхливого поєднання протилежних елементів лібералізму та традиціоналізму. Україна є проміжною цивілізацією, через душу і тіло якої розкол пройшов разом з державністю та прийняттям християнства. Утворився своєрідний гібрид, особливість якого полягає, однак, у тому, що розколоті частини суспільства прагнуть не довести розкол до логічно можливої крайньої форми, зберегти інтеграцію суспільства (хоча така штучно зберезувана єдність має ознаки патологічного характеру і несе небезпеку постійної дезорганізації). Нездатність до синтезу якоюсь мірою компенсується симбіозом. Але розкол за таких умов набуває особливо важкого, затяжного плинину, стає “хронічною хворобою” суспільства.

⁸ Шемякин Я.Г. Граница // Общественные науки и современность. – 2010. – № 5. – С. 112-119.

Цивілізаційна межовість означає “розхитаність” поведінкового стереотипу, нерідко породжує синдром “блудного сина”, неукоріненість, своєрідну ностальгію за чужими культурними образами, схильність до наслідування. Національна свідомість нерідко впадає у гріх історичного волонтаризму. “Специфіка розколу не в самому факті політичного конфлікту, а в тому, що в Україні ця боротьба приховує за собою боротьбу навколо існування державності, боротьбу державності та додержавної стихії... Розкол постійно відновлюється, якщо розколотою виявляється особистість... Гібридний ідеал дає можливість сакральній владі змінювати інтерпретацію добра і зла та у певних межах маніпулювати масовою поведінкою”⁹.

Розгадку секрету стабільності чи змінності кордонів історико-географічних регіонів при багатомісячних змінах складу населення, господарських укладів, культурних традицій, мови регіоналістика відшукує на шляхах дослідження матеріалізованих топохронів. Розриви у спадковості топохронів здатні призводити до катастрофічного дисбалансу у сфері соціальної ментальності. Виявлення “втрачених” топохронів у діючих, гармонізація семантики культурних пластів і, нарешті, “регенерація” топохрона – вдячні завдання наукового пошуку регіонознавців. “В епоху глобальних економічних і соціальних процесів, зростаючої взаємозалежності цивілізацій та етносів, соціумів та культур, технологій та архетипів це завдання виходить далеко за межі академічних інтересів”¹⁰.

Сучасний дослідник порубіжних ареалів національних держав не може абстрагуватися від тих загальносвітових процесів, які вимагають радикального перегляду всієї системи відносин по лінії “час – простір”. Двоїстість процесу глобалізації виявляється у тому, що він небачено розширює і водночас звужує простір життя людини. У той час як економіка руйнує національні кордони, люди, не бажаючи втрачати відчуття “дому” й “належності”, відшукують тісніші простори зі стійкими зв’язками. Глобалізація й локалізація стають паралельними процесами, що відбивається у новому понятті “глокалізація”. “Все частіше доводиться робити висновок, – констатує У.Бек, – ...що всі ми живемо “глокально” (тобто глобально-локально)”¹¹.

Сказаним зумовлена новизна та актуальність спеціальних досліджень “зон прикордоння” на українському матеріалі. Важливим уявляється і створення об’єктивної картини формування пригра-

⁹ *Алексієвець М., Алексієвець Л., Юрій М.* Соціум і культура як ключові компоненти цивілізації // Україна – Світ – Європа. – Вип. 14. – Тернопіль, 2014. – С. 249-264.

¹⁰ *Лебедев Г.С.* Теория топохрона // Методология региональных исторических исследований. Российский и зарубежный опыт. – СПб., 2000. – С. 54-55.

¹¹ *Бек У.* Что такое глобализация? – М., 2001. – С. 132.

ничних ареалів, і простеження відповідних історіографічних рефлексій у межах ХІХ – початку ХХІ ст., і зрештою, осмислення наслідків “пограничних” культурних взаємовпливів і політичних протистоянь. Зрозуміло, що досягнути проблему цілком, вписавши її у загальносвітовий контекст, одному досліднику не під силу. Йдеться лише про основні тенденції, які намітилися у вивченні непростих відносин на “цивілізаційних стижах” і у регіонах прикордонних культурних дифузій.

Традиційно пограниччя в Україні досліджуються за допомогою тернерівської моделі “фронтиру”, із включенням степової зони у систему “Великого кордону Європи”. В.Брехуненко представляє український степ як частину типологічно однорідної смуги Великого Кордону від Дністра до Волги та Яіка з власним етапом козакотворення¹². Однак не можна не бачити й того, що застосування тернерівської моделі до українських реалій хибує на підживлення міфотворчості – маємо, за оцінкою С.Плохія, “міф про людину з прикордоння, а не про прикордоння як таке”. Доводиться чути й значно більш категоричні оцінки: “тернерова теорія фронтиру недоречна для української історії” (К.Браун)¹³.

Якщо вилучити з тернерівської моделі давно розвінчану ідею зіткнення “цивілізації” з “варварством”, у понятті “фронтир” залишиться те, що його понад століття тримає “на плаву” – концепт колонізаційного освоєння пограниччя. Те, що він за будь-якого підходу заслуговує на специфічну “оптику” дослідження, сьогодні вже не піддається сумніву. Як, до речі, і необхідність деміфологізації базового дискурсу національної історії, що виходить з постулату етнічно, мовно й культурно гомогенної нації й абсолютизації тягlosti (континуїтету)¹⁴. Історія України вмістила історії різної тривалості, і кожна з них має досліджуватися у її власних темпоритмах.

Розуміння того, що пограниччя – це водночас і зона притягання, і ареал взаємовідштовхування, і простір маніпуляцій, диктує необхідність поєднання історико-генетичних, функціональних, психологічних підходів до його характеристик. Тут гостріше, ніж деінде, може проявлятися підміна патріотизму національною нетерпимістю: з категорії “своїх” часто виключаються не тільки носії протилежних ідеологічних поглядів, але й ті, для кого етнічна чи регіональна ідентичність

¹² Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 458-460.

¹³ “Поверх кордону”: концепція прикордоння як об’єкт дослідження // Україна модерна. – 2011. – Ч. 18. – С. 65-66.

¹⁴ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 4-24.

не є головною в системі пріоритетів. На цій основі виразною свідомісною домінантою нерідко стає побутовий культурно-психологічний нарцисизм, аж до проявів шовінізму. Особлива небезпека створюється при цьому тим, що “чужими” у першу чергу оголошуються новоприбульці – мігранти, “гастарбайтери” і т.ін., а апелює цей різновид націоналізму до найменш розвинутих прошарків суспільства.

Кордони виступають як новий об’єкт досліджень і в політичній географії, і в теорії міжнародних відносин, і, природно, в регіоналістиці. Кордони розмежовують нині не лише держави, але й ідентичності – територіальні й символічні, створюючи багатовимірні простори (*multidimensional spaces*). Принциповою особливістю “кордонних” досліджень є їхня міждисциплінарність. Базою для зближення підходів філософів і соціологів, істориків і політологів, етнологів і культурологів, фахівців із соціальної психології та міжнародного права є загальна антропологізація наукового знання з акцентом на соціальному самопочутті людини. При цьому реєструється помітне зрушення від соціально-структурних до соціокультурних параметрів у дослідженнях “кордонних” взаємодій.

О.Фісун наголошує на “трьох джерелах і трьох складових” формування парадигми сучасних лімологічних досліджень. По суті вона постає як результат взаємонакладання і взаємопереплетень трьох блоків сучасних теорій – *state-building* (Ч.Тіллі, С.Роккан, Р.Коллінз, І.Валлерстайн), *nation-building* (Е.Геллнер, Б.Андерсон, Е.Гобсбаум) та *space-building* (Е.Саїд, Л.Вулф, М.Тодорова). У рамках першого блоку було досліджено значення геопросторової (геоекономічної і геополітичної) організації для створення системи кодів, у межах другого – простежено механізми культурно-символічного конструювання ідентичностей на порубіжжях. Третій блок зосередив увагу на ментальній картографії і вивченні процесів формування й еволюції географічних образів регіонів та конфігурації їхніх кордонів. У такому баченні “територія сучасної держави як соціокультурний конструкт відтворюється саме через національний дискурс кордону”¹⁵.

У міждисциплінарну предметну галузь із власними категоріями й методами перетворився на рубежі тисячоліть і той напрям геополітики, який іменують критичним. Геополітичне бачення світу формується в рамках українополітизованого й ідеологізованого дискурсу, який пропонує формалізований набір поглядів на національну ідентичність, інтереси й політичні пріоритети. На цьому шляху вдалося подолати притаманну позитивізму майже неперехідну грань між внутрішньою й зовнішньою політикою, а відтак і відстань між

¹⁵ Фісун О. Геоісторичне майбутнє українсько-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції // Українсько-російське порубіжжя: формування соціального та культурного простору в історії та сучасній політиці. – Харків, 2003. – С. 4-6.

геополітикою й політичною географією. І хоч інноваційні підходи критичної геополітики були сприйняті спочатку насторожено, невдовзі з'ясувалося, що саме вони прокладають шлях для сучасних порівняльних досліджень “образів територій”, які значною мірою залежать від соціальної стратифікації й регіональних особливостей.

Нові підходи до проблеми кордонів істотно змінили ракурси досліджень у сфері глобальної, регіональної, локальної історії, особливо останньої. Як відповідь на виклики глобалізації з'явилися “перехресні”, “пов'язані”, “інтегровані” історії, в яких увага фокусується саме на кордонах і пограниччях. Мова йде насамперед про зміну кута зору – змінюється, за І.Іоновим, позиція спостерігача, вона стає децентралізованою і не чітко фіксованою¹⁶. Кордони дістають вигляд рани, яка ще на зажила, і пролягають не там, де хоче історик, а в зонах конфліктів.

Предметне поле “перехресних” історій їх засновники, представники школи “Анналів” М.Вебер та Б.Циммерман позначили як простір між емпірією та рефлексивністю – дослідника цікавлять, отже, і реальні кордони між націями, регіонами, цивілізаціями, і уявні кордони між універсаліями, за допомогою яких ці суспільства осмислюються. Зявдяки такому переходу вдається не лише зміщувати в просторі позицію спостерігача, але й докладно досліджувати сферу “Між” (А.Ахієзер), зокрема, у тій її площині, яка стосується відносин між традиціоналізмом і модернізацією.

Природу нового пізнавального простору, який на цій основі виникає, І.Іонов визначає як діалогічний історизм. Сутність його у новому баченні проєкції відносин країни і світу, країни й регіонів, глобального й локального, а водночас і у виході поза межі національних кордонів, у царину реальних суспільних зв'язків¹⁷.

Евристична цінність підходів, запропонованих у рамках “перехресних історій”, цим, зрозуміло, не обмежується. Відкриваються нові можливості збагачення джерельної бази і джерелознавства “пов'язаних історій” шляхом створення електронних баз даних, узгоджених дослідницьких проєктів. Ще більший інноваційний ресурс пов'язаний із “науково-гуманітарними” підходами – крос-культурним дослідженням поширення релігійних вірувань, ідей, технологій, дослідженням міграцій, шляхів розповсюдження інфекційних захворювань тощо.

Польський історик В.Вжосек розглядає поняття “кордон” і “граничність” як мисленнєві категорії, що допомагають з'ясувати сутність ідеї скінченності й/або перервності. Ідея граничності у його баченні (перекладачі на українську мову не зовсім точно, на наш

¹⁶ *Ионов И.Н.* Глобальная история и изучение прошлого России // *Общественные науки и современность.* – 2011. – № 5. – С. 149-152.

¹⁷ Там само.

погляд, передають її поняттям “межовість”) має сильні просторові асоціації, які виразно домінують над темпоральними. При цьому він відштовхується від думки Г.Зіммеля: “Соціологічний факт – це те, що люди відмежовуються від сусідів. А чи будуть вони вважати кордоном (межею) гору, ріку, або ущелину, чи проведуть її в чистому полі, то вже є конкретне “просторове наповнення”. Простір сам по собі нічого не означає. Це люди надають йому сенс і відповідно в ньому діють”.

У різних дискурсах, за Вжосеком, використовуються або дефініції, або метафори границі. В історіографії поняття кордону (межі) виступає одночасно у своїй метафоричній загадковості та багатоманітності. Суперечки, конфлікти, угоди та війни ведуться довкола кордонів. Кордон в історичній репрезентації є те, що під ним історично розуміють, а отже, ним може бути обшир територій, населення яких становлять люди, підпорядковані певному носієві влади, обсяг воєнного контролю над територіями, обшир держави та обов’язкового права, обсяг прав династії. “Кордони делімітовані й охороняються або ні, визначені прикордонними заставами або митними. Кордони можуть бути орфографічними або ні. Історична література демонструє історичну змінність як ідеї кордону, так і культурної практики, що визначає її встановлення та використання”.

Багато що залежить і від того, міркує Вжосек, хто виступає суб’єктом визначення чи “уявлення” кордонів. Від політичних кордонів, які проводяться волею держав, монархів тощо, відрізняються ті, які визначаються культурними практиками: господарчими, торгівельними, релігійними. Так з’являються границі дифузії, поширення та наслідування – межі протестантизму, бароко, Реформації і т.п. Завжди треба враховувати полісемантичність поняття “кордон” – це може бути і межа, окраїна, і сполучна ланка між культурами, і бар’єр, і “простір між”. Концепція гетеротопії у Мішеля Фуко впливає з положення про змінність простору та його внутрішніх меж, які визначаються делімітуючими соціальними практиками, соціальними знаннями та ментальністю¹⁸.

Такі підходи спираються на усталену вітчизняну традицію використання універсальних штампів “Сходу” і “Заходу” (причому Україна опинялася у межовому просторі (“між Сходом і Заходом”). Але якщо поняття “Заходу” приблизно відповідало географічному баченню реального сусідства, то поняття “Схід” у вітчизняній “географії уявлень” виявилось виразно деформованим. Під це останнє поняття підводилася і експансія євразійських кочових орд, і мусульманська культура Османської імперії та Кримського ханату (географічно це був Південь, а не Схід), і – особливо часто – все те, що було пов’язане з російським впливом (який ішов із півночі, а не зі

¹⁸ Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення. – К., 2012. – С. 221-230.

сходу). Хай там як, але територія майбутньої України й справді виявилася на перехресті різноспрямованих впливів, стихійно намагаючись синтезувати греко-візантійську, європейсько-латинську, тюрко-мусульманську, російсько-православну традиції. Як зауважує Н.Яковенко, “окреслене розмаїття переплетень західної (“європейської”) та східної (“азійської”) цивілізацій наповнювало стару українську культуру таким строкатим багатоголоссям, що в ньому... подеколи навряд чи можливо відокремити “власне” від набутого”¹⁹.

На наш погляд, однак, у дослідженні українських пограниччя не так важливо розрізнити власне й набуте, як простежувати витоки культурного синтезу, з одного боку, і культурного регіоналізму й сепаратизму, з другого. З цього погляду цікавими уявляються міркування В.Горського, який зазначав, що у зв'язці “Схід – Захід” обидва ці поняття слід вживати не в географічному, а в культурологічному, типологічному сенсі. Захід у такому баченні уособлює такий тип культурного розвитку, який втілює специфіку менталітету техногенної цивілізації – з культурною матрицею, орієнтованою на швидкі зміни й домінування наукової раціональності. У межах такого типу культури рушієм змін виступає автономний індивід, який керується етикою відповідальності. Водночас термін “Схід” позначає культуру традиційних суспільств із переважанням “етики переконань”, що спирається на відданість певній ідеології, віруванню, філософській чи естетичній системі²⁰.

Специфічність українських кордонів полягає у тому, що окреслюваний ними простір був уявленим до появи бодай адміністративних меж. За В.Кравченком, кордони цієї уявної України ніколи не були сталими, а в зонах пограниччя формувалися гібридні, змішані ідентичності. Контактні культурні зони часто окреслювалися за допомогою символів, і тоді історичні наративи “могли відігравати, залежно від кон'юнктури, дієву роль, проводячи символічні межі національних проекцій ідентичності, демаркуючи або делімітуючи їхній історичний простір, а чи навпаки – розмиваючи вже наявні кордони нації. При цьому “м'які” та “жорсткі” кордони могли не збігатися між собою або мінятися місцями”²¹. А отже, справжню їх роль можна дослідити лише у широкому контексті конкуруючих дискурсів.

Проблему України як пограниччя уважно простежує канадський (донедавна український) історик С.Єкельчик. Природний кордон між лісом і степом доповнював культурний кордон між католицизмом, православ'ям й ісламом, а протягом останніх двохсот років – ще й

¹⁹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2-ге. – К., 2005. – С. 26.

²⁰ Горський В.С. Філософія в контексті історії української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 209.

²¹ Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 13.

політичний кордон між самодержавною Російською імперією й більш ліберальними європейськими країнами, між комуністичним і капіталістичним таборами, між СРСР та його східноєвропейськими сателітами. Зрештою, сьогодні Україна – це країна, розташована між Росією та Європейським Союзом. “Історики й політики не перестають битися над питанням, які саме події можна вважати частиною української історії”. Водночас іноземним журналістам і місцевим політикам важко збагнути витоки багатоманіття історичних ідентичностей України²². Наблизитися до їх розуміння допомагає з’ясування реальної ролі в її історії кордонів – географічних і політичних меж, які упродовж останніх трьох століть встановлювалися у далеких імперських столицях і в кінцевому підсумку стали основою інтелектуального проекту, наявність якого уможливила утворення незалежної української держави.

“Поліморфізм” українського культурного простору XVI–XVIII ст., що виявлявся як у його багат шаровості, мінливості, піддатливості асиміляційним впливам, так і в еластичності “культурних кодів” – одна з багатьох загадок, що бентежать увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Дж.Броджі-Беркофф пояснює його “іманентною”, від киево-руських часів, схильністю до синтезування різноспрямованих традицій, а також функціонально – як відповідь на загрозу дезінтеграції ще не сформованої культурної спільноти. Розвиваючи цю думку, Н.Яковенко пропонує розглядати цей поліморфізм “не як ознаку “недорозвитку”, а як стрижневий елемент “культурного коду”, що оприявлював себе у флуктуаціях зовнішніх впливів та внутрішніх поштовхів, у мовному й конфесійному плюралізмі”. За цих умов “дилема вибору” ставала органічною рисою світосприйняття, а кроскультурні зв’язки – частиною власного культурного ландшафту”²³.

Російський аналітик А.Некlessа вважає Росію, на цивілізаційній орбіті якої опинилося українське суспільство, рухливим простором, що тяжів до торгово-мілітарної корпоративності. Зовнішньою ознакою російського буття була, за його оцінкою, одночасно *відцентрова* (географічно й демографічно) й *доцентрова* (адміністративна й ідеологічна) фронтирність. Фронтирність, помережена лініями старих і нових транскордонних торгових шляхів, інтерцивілізаційних трактів, мисленневих устремлінь, відволікала індивіда й суспільство від повсякденності і планомірного освоєння території, занурювала їх в атмосферу то військових звитяг, то примарних очікувань. Взнявши на себе роль охоронця християнської ойкумени, оголосивши себе ортодоксальним Третім Римом, Росія, однак, створила незавершену,

²² Екельчик С. История Украины. Становление современной нации. – К., 2010. – С. 18-19.

²³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 58, 95.

недосконалу державну оболонку і не могла ефективно управляти різномовним населенням, що перебувало у різних цивілізаційних станах. Звідси – освоювані, але не втримані плацдарми, потворні диспропорції, помилки, провали. Звідси й апофатичне самовідчуття з явищами екстремальності, недбальства, буйності поряд з подвижництвом, утопізм, есхатологічні очікування. Екстремальність у російському варіанті мала й потужну мобілізаційну складову, продукуючи фрагменти транскордонної, універсальної експансії. “Перемішувалися народи, з’єднувалися, заселялися окраїни, *у-країни*, межі і православні козачі запорозькі й кубанські землі, донські й терські станиці”. Ця “потокова соціальність”, роз’єднана величезними просторами, створила симбіоз розбійної вольниці і мало чим обмеженої сваволі місцевих адміністрацій. Саморозвиток суспільства за таких умов значною мірою стримувався екстенсивним характером соціальних комунікацій, що позначалося на створенні повноцінного міського середовища, породжувало й закріплювало розмиті культурні орієнтири. Обручі, що слугували запобіжниками для відцентрової енергетики територіального гіганта, зрештою вже не могли запобігти конфронтаційності й конфліктам²⁴.

Виникнення упродовж останнього десятиріччя міждисциплінарного наукового напряму – історичної імагології – поставило у новий контекст проблему дослідження ментальних образів пограниччя. На розуміння Іншого як “чужого” (а то й ворога) впливає безліч чинників – політичних, етнічних, психологічних, релігійних та інших. Тут широкий простір для упереджень, фантазій, міфотворення. Специфічність національної самосвідомості полягає у такому співвіднесенні себе з Іншим, коли власне уявляється майже бездоганим, а інакшість представляється у негативних тонах. Безкінечно тиражований у легітимізаційних та мобілізаційних цілях, цей стереотип перетворюється зрештою у стійку культурну універсалію. У суспільствах із свідомо культивованою віктимною свідомістю вона обростає конфронтаційними конотаціями, аж до культивування взаємної нетерпимості й крайньої ворожості.

Коли стереотип ворожості у відносинах сусідів через певний проміжок часу стає об’єктом історіографічного осмислення, напруженість “діалогу з минулим” здатна наростати у геометричній прогресії. Адже зовсім не обов’язково людина минулого поділяла ті оціночні параметри, які нам здаються єдино вірними. Історик, перш ніж виносити вердикти, має зрозуміти атмосферу й мотивації дій у ситуаціях, які нині неможливо відтворити. Лише на основі осягнення методів і мови “конкуруючих традицій” можна бодай змоделювати ситуації вибору, в яких опинялися люди минулого.

²⁴ Неклеса А.И. Северная Ромея. Пространства сложного диалога // Полис. – 2012. – № 5. – С. 32-40.

Сучасна компаративна історія тому дуже обережна в оцінках “національного характеру” і навіть “національних почуттів”. Як соціокультурні конструкти, що мають цілком реальні підтексти й ідеологічні імплікації, вони привертають увагу здебільшого у контексті аналізу “стихийного етноцентризму”. Стейкі психологічні особливості світосприймання, що знаходять прояв і у політичній поведінці, чеський знавець націй і націоналізмів М.Грох радить аналізувати у контексті національної ідентичності, з врахуванням реальних – соціальних, політичних, культурних та інших – зв’язків та відносин²⁵.

За О.Донченко та Ю.Романенком, “негативні архетипові новоутворення, або травми колективного несвідомого, формуються в кризові, тяжкі, аномічні періоди історії, в моменти руйнації ціннісних патернів життя. Вони не зникають із зміною ситуації, вони перетворюються на хронічні хвороби соціуму у вигляді неусвідомленого, непереробленого, непереосмисленого “шматка” історії. Саме такі “рубці” багато в чому визначають у критичні періоди життя соціуму динаміку соціальних рухів, тональність соціальних почуттів, стан масової свідомості тощо”. На цій основі формується дистресовий досвід соціуму. Соціальна поведінка людей – наче під наркозом. Розквітають брехня, злочинність, стан хаосу посилюється. “Нетотожність спричиняє дезадаптацію великих груп населення і дезінтеграцію всієї соціальної структури... Цілі покоління при цьому вимушені жити в невротизованому, внутрішньо конфліктному соціумі, а це спричиняє масову пасивність, апатію, соціально-політичну інфантильність”²⁶.

Зроблений півтора десятиріччя тому, цей “діагноз” зберігає “рисипи типовості” і у наш неспокійний час, особливо коли мова заходить про особливості історичної пам’яті у регіонах погранич. Різні політичні сили використовують відмінні стратегії “управління пам’яттю” для конструювання потрібних їм образів минулого, здатних формувати суспільну свідомість, бути інструментом легітимації (чи, навпаки, делегітимації) певних політичних доктрин. Не випадково саме у просторі симуляцій з’явилося поняття “трансгресор” – зазвичай ним позначаються “агресивні” симулякри, здатні руйнувати не лише інші образи, але й простір ілюзій як такий.

Питання про те, чому проблеми формування територіальних ідентичностей виявляються “легкозаймистими”, надзвичайно складне; шукати простих і однозначних відповідей тут, очевидно, не варто. Однак уведення його у контекст “взаємодії на пограниччях” у широкому хронологічному діапазоні все ж обіцяє певне наближення до

²⁵ Грох М. Консенсусное объяснение формирования наций // Вопросы филологии. – 2011. – № 1. – С. 27-32.

²⁶ Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К., 2001. – С. 95-98, 102.

розгадки “секретів несумісностей”. В усякому разі очевидно, що закладені в далекому минулому стереотипи світосприймання й реагування на “виклики дол” здатні відлунювати в сьогоднішній день і несподівано проявлятися у поведінкових реакціях і електоральних уподобаннях. Спробуємо проілюструвати це на прикладі найбільш показових “зон взаємопроникнення” на півдні, північному сході й заході України, зосередившись насамперед на його відображенні у суспільній думці відповідних регіонів.

Дослідника феномена порубіжності у вітчизняній історії підстерігають як мінімум дві пастки. Легко збитися на манівці “антиімперської риторики”, представляючи проблему взаємовідносин “центру й окраїн” виключно у категоріях гноблення, визиску, примусової русифікації. На такому шляху майже неможливо уникнути одномірності й передзаданості. Адже завдання управління у новоприєднаних регіонах були на порядок складнішими, а імперські власті мусили формувати дієздатні, працюючі консолідаційні механізми. Інша річ, що їхні уявлення про раціональність дуже часто розходилися як з об’єктивними потребами регіонів, так і з інтересами місцевих еліт. Тому потрібен вдумливий аналіз співвідношення намірів і результатів, механізмів впливу і засобів протидії. Доводиться рахуватися з тим, що і у центру були різні підходи (навіть на рівні генерал-губернаторів), і місцеві еліти аж ніяк не демонстрували єдності. На кожній території конкурували кілька імперських проектів і кілька моделей національних рухів.

Проаналізувавши глибинні причини конфлікту на Сході України, група американських і європейських аналітиків оприлюднила свої міркування на сторінках газети “Вашингтон пост”. Дошукувалися, зрозуміло, його етнічних та культурних коренів, за аналогією з конфліктами на Балканах, Близькому Сході, Середній Азії. Утім, дійшли висновку, що тут ані етнічні, ані культурні відмінності, хоч і є в наявності, підстав для воєнних дій у собі не містили. Значно більше важили незважені дії політиків, насамперед російських, штучно підігріті почуття, сфабриковані диверсії, цілеспрямовані пропагандистські акції²⁷. Але всі ці чинники не дали б такого швидкого “ефекту”, якби російсько-український кордон не був “прозорим” аж до його майже повної відсутності. І ще – якби українська влада вчасно і адекватно реагувала на попередження соціологів про те, що в Україні існує меншою мірою 8 різних кластерних груп, які дають підставу говорити про “вісім Україн”, і що 16,3% опитаних – переважно мешканців Сходу і Півдня – не хочуть ототожнювати себе з українськими націоналістами²⁸. Попередня київська влада по суті “проспала” процес кристалізації групових ідентичностей у Донбасі

²⁷ Режим доступу: <http://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/03/04>.

²⁸ Ковальчук М. Хто ми є (інтерв’ю з Н.Черниш) // День. – 2013. – 21 лютого.

на “гібридній” основі, а нинішня зробила ставку на силу там, де можливості пошуку порозуміння ще не були вичерпані.

У рамках культурної (гуманітарної) географії розрізняють кілька типів культурних кордонів, яким відповідають різні типи ідентичностей. Категорія етнічних кордонів допускає градацію по лінії етнічних і суперетнічних культурних спільнот. Розрізняються порогові кордони (адміністративні рубежі) й гравітаційні кордони (межі етнічних систем з переважно контактними функціями). Класифікація кордонів допускає поділ за хронологічними ознаками – давні (до XVII ст. включно), старі (що відносяться до імперської епохи XVIII – початку XX ст.), молоді – (XX–XXI ст.). З “віком” і “сталістю” (тривкістю) кордонів у Російській Федерації часто пов’язують зрілість регіональної самосвідомості²⁹.

Американський історик Алан Мегілл вважає, що розмаїття політичних режимів змушує дослідників урізноманітнювати термінологію кордонів і говорити не просто про кордон, а про кордон-*border*, кордон-*boundary* і кордон-*frontier*. При цьому *border* застосовується ним як загальний термін, що стосується усіх маркерів просторового поділу території між політичною державою й тим, що перебуває поза її межами. Що ж до *boundary* і *frontier*, то він пропонує розглядати ці терміни у квазі-діалектичній опозиції один до одного. *Boundary* у його баченні – точно визначена лінія, що відрізняє одну частину території від іншої. Кордон-*frontier* більш “зональний”, ніж “лінійний”. За наявності кордону-фронтиру доволі часто неможливо точно встановити, де саме проходить державний кордон.

Спроби окреслення типології кордонів у Мегілла базуються на класифікаціях Чарльза Майера, ґрунтованих на функціональному призначенні міждержавних рубежів. Кордони держав, що протистоять одна одній як ворожі, позначаються терміном “*anti-adversarial*” (спрямований проти суперників). Інші типи кордонів позначаються поняттями “прото-територіальний” (*proto-territorial*), “захисний” (*anti-incursive*), “фіскальний” (*tributary*). Природно, що такі типології є умовними, що визнає і сам Мегілл³⁰.

У вітчизняному слововжитку справа вибудови кордонного тезаурусу значною мірою ускладнена наявністю паралельних термінів “кордон”, “границя”, “фронтир”, “межа”. Найуживаніше поняття “кордон” побутує і у широкому сенсі (“межа”, “перехід”), і у більш вузькому, територіальному значенні (“границя”). З визначенням пограниччя справа ще складніша.

²⁹ Геополитическое положение России: представления и реальность / Под ред. В.А.Колосова. – М., 2000; Крылов М. Структурный анализ российского пространства: культурные регионы и местное самосознание // Культурная география. – М., 2001. – С. 143-171.

³⁰ Мегилл А. Границы и национальное государство. Предварительные заметки // Диалог со временем (Москва). – 2010. – Вып 30. – С.43-49.

На перший погляд, відповідь самоочевидна: це територія, наближена до кордону і залежна від тих комунікативних потоків, які він забезпечує. Але така загальна відповідь не дає уявлення ані про відстані, ані про ступінь залежності, ані про механізми впливу “кордонності”. Фахівці фіксують увагу на полісемантичності поняття “пограниччя” і навіть доводять, що “докладна і точна дефініція “пограниччя” неможлива”³¹. Можна погодитися і з тими дослідниками, які вважають: як просторово-соціальний і просторово-культурний феномен пограниччя має більш-менш визначені обриси лише в залежності від тієї чи іншої його інтерпретації.

В.Кравченко, приміром, звертає увагу на те, що в російській (відповідно й українській) мові поняття «фронтир» набуває не стільки географічного чи культурного, скільки певного мілітарного змісту. Розрізняє він також поняття “порубіжжя” й “пограниччя” – перше в його баченні ближче до поняття контактної зони, тоді як друге все ж більше відноситься до території, що визначена політичним кордоном, а також до чітко окреслених культурних, релігійних чи мовних областей³². От тільки з чіткими визначеннями при дослідженні порубіжних територій доводиться мати справу нечасто.

І все ж без бодай приблизного визначення пограниччя неможливо окреслити предметне поле відповідних просторових досліджень. На наш погляд, пограниччя – це просторово обмежена територія (регіон) і відповідно організований соціум, чия залежність від кордону зазвичай є більшою, ніж залежність від центру. Залежно від того, які функції (бар’єрні, фільтруючі, консолідуючі) виконує у кожному конкретному випадку кордон, розрізняють типи пограниччя: стикове (з переважанням бар’єрної функції), перехідне (з переважанням функцій культурної взаємодії), фронтирне (регіон освоєння). За ступенем культурної дистанції між соціокультурними спільнотами, що межують і взаємодіють, пограниччя можуть бути культурно-варіативними чи культурно протиставленими. За домінуючими культурами всередині пограниччя розрізняють бікультурні та полікультурні типи, симетрично-культурні та асиметрично-культурні пограниччя.

Геополітичний код України виявився значною мірою деформованим внаслідок втрати воєнної потужності, надмірних розрахунків на багатовекторність зовнішньої політики, особливостей українського менталітету з притаманною йому роздвоєністю і домінуванням тактичного, а не стратегічного мислення. Втративши ще й власний геоекономічний код, Україна перетворилася на одну з найбідніших держав Європи.

³¹ Коган В.М. Феномен пограниччя у соціокультурному вимірі. Автореферат. – Сімферополь, 2008.

³² Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – Вильнюс, 2010. – С. 25.

Як бачимо, сучасний тезаурус кордонів і погранич органічно включає в себе багатоскладовість, аналіз якої можливий лише на стику природничих і соціогуманітарних дисциплін, в руслі міждисциплінарності й постійного наукового діалогу. Саме поняття тезаурусу при цьому збагачується, у тому числі за рахунок здобутків лінгвістики, семіотики, інформатики, соціології. Поряд з основним значенням (скарбниця, запас) воно набуває ще й смисл особливим способом організованого нагромадження знань і систематизації здобутих даних. Ієрархічність – основна властивість будь-якого тезаурусу. Хоч, здається, жоден з них не може претендувати на повноту й всеосяжність.

Особливість тезаурусу – його побудова від індивідуального, часткового до спільного й узагальнюючого. Його можна представити у вигляді концентричних кіл чи орбіт, причому на більш віддалених кругах чи орбітах розміщуються більш абстрактні поняття. У нашому випадку це може бути модне у сучасному світі поняття “ідентичність”, без аналізу здебільшого гібридних форм якої немислиме дослідження пограничної взаємодії. Або не менш поширений, але надто розмитий термін “архетип”. Там же зазвичай розміщують категорії “соціальність” і “соцієтальність” – останньою передається міра лояльності пограничних соціумів до культивованих у суспільстві цінностей і традицій. Порівняно новими для “пограничної” аналітики є поняття інкультурації, культурної аккретації, етнокультурної компетенції тощо³³.

У баченні А.Неклесси світ, що виникає на наших очах, постає як рухливий, багатомірний космос співтовариств, що вибудовуються за екзотичними лекалами, яким насамперед притаманні примат культурної гравітації, потокова соціальність, розподілена множинність. Змінюється роль міст, національних держав, регіональних об'єднань. Колишній світ перевтілюється, диверсифікується, функції людей перетинаються, інколи зміщуються і накладаються одна на одну, але при цьому конкретизуються й персоналізуються, втрачаючи формат знеосіблених установ. У просторі міжнародних зв'язків утверджуються впливові суб'єкти – світові регулюючі органи, країни-системи, держави-корпорації, а взаємодії між ними здебільшого неформальні.

Формується, отже, поліфонічне середовище, багатолике суспільство, яке структурують регіональні й квазірегіональні інтегрії, що мають оригінальну гравітацію, залежну від власних культурно-цивілізаційних основ. Основну роль у цих процесах А.Неклеса відводить містам: розповзаючись мегаполісами, обростаючи фавелами, вони “зазнають різноманітних мутацій, перетворюючись у хаби, термінали, закапелки багатомірного рухливого мегаполісу”. Такі кардинальні зміни потребують нової орієнтації у лабіринтах соціальних просторів, створення гнучких правил, включаючи готовність до ра-

³³ Докладніше див.: *Нагорна Л.* Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., 2011. – С. 47-58.

дикальних змін, неочікуваних надбань і втрат. Різноманітність світоглядних галактик передбачає множинність координат практики, а наявність оригінальної музики сфер диктує імператив усвідомленої присутності у новому еоні, з врахуванням проблем ідентичності як однієї з центральних в універсумі, що розширюється³⁴.

Нині центри світової економіки здебільшого уже не сприймаються лише у контексті певних країн; вони розглядаються як міжнародне сплетіння ділових кварталів великих міст з розташуванням у них провідних транснаціональних корпорацій, фінансових і політичних столиць. У процесах просторової організації сьогодні беруть участь не лише держави: економічна активність бізнесу як на рівні великих корпорацій, так і на рівні неформальних торговельних мереж має свій “регіональний вимір”. Як європейський, так і неєвропейський інтеграційний досвід дав безліч зразків інноваційних підходів до проблем регіоналізації. Нових конфігурацій набула система ринків, перерозподільчих центрів, лобістських груп. Поряд з проблемними політичними кордонами першорядної ваги набувають економічні. У процесі економічної інтеграції ринків і усунення бар’єрів на шляху інтеграції регіональні ринки можуть “розчинятися” у спільних структурах обміну товарами, капіталом тощо. Але на практиці рух до інтеграції ринків ще не набув якихось чітких форм і супроводиться, як правило, паралельними явищами дезінтеграції. Ситуація ускладнюється тим, що “кордони регіонів для “інтеграції ринків” є у кращому разі доволі розмитими, а в гіршому – спірними”³⁵. Тому й поняття “регіональний комплекс”, яке з’явилося в арсеналі регіоналістики на означення тісної взаємозалежності певних територій, є достатньою мірою умовним.

У баченні авторів концепції мережевої влади М.Хардта та А.Негри колишній суверенітет був жорстко пов’язаний з кордоном, а сучасний – “з детериторіалізацією, постійним пересуванням меж”. Модель влади у глобальному світі постає у них як пірамідальна структура, що складається з трьох ярусів. На вершині піраміди – США, на цьому ж ярусі перебувають групи держав, що контролюють світову фінансову систему й процеси глобального обміну. Другий ярус уособлюють мережеві структури, створені транснаціональними корпораціями і ті національні держави, які спроможні налагодити контроль за рухом товарів і людей. На третьому ярусі – структури громадянського суспільства, неурядові організації, малі залежні держави³⁶.

У контексті сучасних процесів глобалізації, які супроводяться “дзеркальною” активністю регіональної та субрегіональної інтеграції, з’явився поділ країн на дві категорії – країни-суб’єкти (*globaliza-*

³⁴ Неклесса А.И. Преодоление Европы (Геоэкономический этюд) // Полис. – 2014. – № 3. – С. 28.

³⁵ Либман А.М., Хейфец Б.А. Модели региональной интеграции. – М., 2011. – С. 21.

³⁶ Хардт М., Негри А. Империя. – М., 2004. – С. 161, 290.

tion-makers) і країни-об'єкти (globalization-takers). Перші зуміли скористатися перевагами глобалізації і примножили свій економічний і соціальний потенціал. Другі здебільшого сприймають глобалізацію як загрозу і чимало втрачають, виявившись не в змозі модернізувати свою економіку й соціальну сферу відповідно до викликів XXI століття.

Драматичні події, пов'язані з геополітичними зрушеннями початку XXI століття, спричинили переосмислення багатьох традиційних уявлень про цивілізацію й цивілізаторство, колоніалізм і постколоніальний світоустрій, імперію й імперськість як політичну стратегію. По-новому зазвучала проблема транскордонності, яка стала не лише як просторово-політична й національно-регіональна, але і як семантична й екзистенційна. На другий план відходять популярні упродовж століття пояснювальні моделі, побудовані на теоріях фронтиру і дихотоміях "центр – периферія", поступаючись місцем висвітленню проблем рубіжності в системі теоретичної і практичної лімології. Сам же феномен фронтиру осмислюється дедалі частіше не стільки як суто територіальний, скільки як ландшафтно-ментальний, пов'язаний із ідентичностями й ціннісними системами. Нової наукової мови вимагає репрезентація проблем екстремізму, правого радикалізму, міжнародного тероризму тощо.

Україна опинилася в епіцентрі політичних дебатів про територіальну цілісність, суверенітет, кордони. На її території розігрується грандіозна політична гра світових лідерів – США і Росії, в процесі якої вирішуються питання про те, яким буде світ у найближчі десятиліття – однополярним чи знову двополярним (можливо, й багатополярним). В основі нової геополітичної стратегії – теорії "м'якої", "розумної" сили, які вправно використовуються, принаймні в політиці щодо України, з обох сторін.

Серед ідеологічних концептів, що домінують у сучасному світі, важко знайти більш модний, ніж той, що вкладається у формулу *smartpower*. Уведена у політичний і науковий дискурс професором Школи Кеннеді Гарвардського університету Джозефом С.Наєм-молодшим формула "розумної сили" була своєрідною відповіддю на виклики "неотурбулентності" у сучасному світі і зводилася до зрозумілих для всіх максимум: співвідносити цілі та засоби, чітко формулювати пріоритети й компроміси, бачити різницю між егоїстичними й структурними цілями. Більше сили – не завжди означає краще, доводив С.Най. Благородні наміри часто призводять до жахливих наслідків, тому однаково небезпечні і надмірний оптимізм, і "злісне засліплення". У кожній країні повинен бути свій генеральний план гри, але не менш важливою є й гнучкість перед лицем подій, що розвиваються. Концептуальне мислення – це насамперед здатність розуміти зміни світової ситуації, інтуїтивно діагностувати їх, всебічно оцінювати ризики, протистояти будь-яким проявам екстремізму й насильства.

“Тут потрібна далекоглядність, яку реалісти справедливо ставлять на перше місце в стратегії розумної сили”³⁷.

Концепт *smartpower* виявився саме тим зручним “парасольковим” поняттям, в яке можна вкладати доволі відмінні смисли. Оскільки він по суті виступає синонімом “правильної, ефективної політики”, його охоче беруть на озброєння і консерватори, і радикали. Його розглядають як всеохопне (*catch-all*) гасло, як “генетично кон’юнктурний” термін. За оцінкою російських політологів, у його популяризації взяли активну участь аналітичні центри, фабрики думки, інтелектуальні блоги, і саме це зумовило ефект підвищення за його допомогою “інформаційно-інтелектуального управління”, “управління рефлексією” у світовій політиці. “Smartpower – це також швидкість обробки інформації, комунікаційна мобільність, здатність вести інформаційну війну й політичні кампанії у світових ЗМІ – нових і традиційних”. За допомогою цього концепту держави сподіваються генерувати нові ідеї, технології, інститути. Адже “для всіх гравців, хоча й з різних сторін, є насущною ідея “розумної енергії”, енергоефективності, розвитку інформаційних технологій”³⁸.

Утім, якщо не надто спокушатися яскравими брендами, зовсім не важко розгледіти за ними гегемоністські устремління провідних гравців на світовій арені. Трансформовані моделі світового лідерства позбавляються від риторики “стримування” й наступальності, віддаючи перевагу засобам інформаційного впливу з акцентами на інноваційності й багатоаспектності. І не випадково навіть теорії “керованого хаосу”, що спираються на постулати синергетики, подаються сьогодні у привабливій упаковці “формування нового порядку”. У зв’язку з переомисленням місця й ролі кордонів і пограниччя зазнає девальвації усталена система центр-периферійних відносин, яка упродовж усього ХХ століття виступала як базовий фундамент територіальної організації.

Мислення у межах концепту “центр – периферія” передбачає певну ієрархію просторових відносин як по горизонталі, у термінах віддаленості, так і по вертикалі (у термінах підпорядкування). Ф.Бродель акцентував увагу на ролі кордону (як маркера ідентичності центральної чи периферійної системи) і на ієрархіях у відносинах між більш розвинутими економіками центру і менш розвинутими економіками периферій. С.Роккан активно застосовував дихотомію “центр – периферія” для аналізу розподілу ресурсів (сировини, капіталу, знань) і комунікаційних потоків.

Новим словом у концепції центр-периферійних відносин стало введення І.Валлерстайном поняття напівпериферії. Цей термін він застосовував для характеристики достатньою мірою розвинутих середніх

³⁷Най Дж.-С. мл. Умная сила: Эссе // Политическая наука. – 2012. – № 4. – С. 179-194.

³⁸Чихарев И.А. Мировая политическая динамика: концептуальные основания и движущие силы // Там же. – С. 9-30.

зон, які відіграють у системі центр-периферійних відносин подвійну роль: з одного боку, пом'якшують тиск периферії на центр, виступаючи в ролі своєрідного буфера, а з другого – забезпечують економічний обмін між ними³⁹. Підтримка центром напівпериферій стимулює амбіції віддалених чи відсталих периферій, які домагаються, як правило, такого ж ставлення до себе. У соціології прийнято розглядати напівпериферію як проміжну ланку між центром і периферією, яка експлуатується ядром, але сама виступає у ролі експлуататора щодо периферії. За О.Стегнієм та М.Чуриловим, “напівпериферія – найбільш динамічна ланка в усій ієрархічній системі, саме за її рахунок відбувається, як правило, реорганізація простору в періоди економічних криз”⁴⁰.

У ідей Валлерстайна завжди було чимало опонентів⁴¹. Далеко не всіма сприймалося розмежування напівпериферій і периферій. Однак, сьогодні навіть найбільш категорично настроєні щодо цього розрізнення російські фахівці визнають, що у вигляді схеми “центр – напівпериферія – периферія” можна представити структуру будь-якої країни. При цьому зазначається, що напівпериферія може бути як природною, тобто виниклою під впливом об'єктивних соціоекономічних передумов, так і штучною, сконцентрованою центром для розв'язання специфічних геополітичних завдань (зокрема для продукування міфу про внутрішнього Іншого). Наявні спроби саме під таким кутом зору представити історію російської державності. При цьому процес періодичного штучного відтворення напівпериферій і перенесення ядер російської державності починають з часів Київської Русі. Головна теза тут така: формування образу “внутрішнього Іншого” відбувалося в Росії за рахунок відтворення напівпериферій на окраїнних територіях нової колонізації. Ментальна структура, що відбивала пріоритети регіонального розвитку країни, в результаті не співпала з економічною, орієнтованою на розташування центрів у внутрішніх регіонах. Це створило вічну дихотомію територіального розвитку Росії, що постійно борсається між централізацією й необхідністю розвитку регіонів. Фахівці шукають відповідь на ключове питання: де межа ефективності маргіналізації (хай і не завжди свідомої) центром периферії, після якої периферія починає тяжити до сепаратизму?

Якщо визнати такий підхід продуктивним, можна сконструювати й український варіант схеми “центр – напівпериферія – периферія”, вмістивши напівпериферію в ареал “нового освоєння” територій Південного Сходу. Донбас і Придніпровський регіон, що бурхливо розвивалися

³⁹ Wallerstein I. The modern world system. – New York, 1974. – P. 349-350.

⁴⁰ Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К., 1998. – С. 7.

⁴¹ Див., напр.: Эстуд Э. Современная мир-система Валлерстайна // Теория и методы в современной политической науке. Первая попытка теоретического анализа. – М., 2009.

у другій половині XIX і у XX столітті, стали саме тією напівпериферією, яка активно підтримувалася імперським центром і водночас маргіалізувалася ним внаслідок хронічної неуваги до облаштування життєвого простору, співмірного запитам працюючої людини. Зрештою це й дало ефект активізації спочатку помірковано протестних, а потім і відверто сепаратистських настроїв на Донбасі. Що ж до Дніпропетровська, то тут спостерігаємо протилежну, але також тривожну тенденцію – тиску на київський центр потужного олігархічного клану.

Крах двополюсної системи світоустрою і розпад СРСР показали, що поняття “центр” і “периферія” – значною мірою умовні. Класична валлерстайнівська модель захиталася, а це потягнуло за собою необхідність перегляду усіх схем, базованих на догматичі “панування – підкорення”. Нового дихання набули більш гнучкі підходи, зокрема модель семіосфери Ю.Лотмана, в якій кордону відводиться роль головного інноваційного чинника, що зумовлює динамізм і оновлення системи. Уведенням дефініції “центральність периферії” російські науковці обґрунтовують тепер уже очевидну для всіх тезу: “соціальні кордони умовні, пластичні й ситуаційні, час рухається з різною швидкістю у різних контекстах; одночасно можуть співіснувати різні “історичні епохи”. У різних соціумів – різні уявлення про “соціальну норму” і різні “площини розмаїття”. А отже, саме гібридні ідентичності, що складаються в різних пропорціях з різних компонентів в різних умовах, є основними “персонажами” у тій “новій імперській історії”, яка простежується, зокрема, у статтях журналу “Ab Imperio”.

У такому перенесенні просторових акцентів закладено, на наш погляд, методологічний ключ для розв’язання принципової для національних історіографій проблеми: чи зберігає свій креативний потенціал у нових умовах конвенційна валлерстайнівська бінарна схема “центр – периферія”, чи тепер саме периферійна проблематика стає повноцінним суб’єктом (“центром”) нових наративів минулого? І “що треба знати про цей колишній “центр” при написанні історії колишньої “периферії”, що повинне увійти у національну історію, а що ні? Адже, як виявилось, “центральність” не є суто просторовою категорією, і вона не гарантується механізмами формального академічного статусу”⁴².

Утім, хоч якою продуктивною виявиться триваюча дискусія з приводу нових параметрів “периферійності центрів” і “центральності периферій”, основоположні параметри класичної схеми “центр-периферія” лишатимуться непохитними, оскільки є універсальними. Нові підходи не суперечать висновку про те, що саме історія освоєння чи завоювання периферії (успіхи, невдачі, фізичні розміри) дає уявлення про механізми територіального контролю й істотно впливає на внутрішню структуру політичних систем. Головна проблема тут пов’язана із феноменом соціетальної ідентичності території. Будь-яка більш-

⁴²Центральность периферии // Ab Imperio. – 2012. – № 1. – С. 9-18.

менш велика територіальна спільнота неоднорідна, а неоднорідність стимулює прагнення до автономного розвитку. Зрештою виникає конфлікт: периферійні еліти прагнуть контролювати внутрішні кордони, а центр намагається їх ламати.

Не випадково в арсеналі політиків і політологів з'явилося поняття "гібридна війна". Прикметно, що про непередбачувану еволюцію воєн розмірковує автор концепцій "м'якої сили" Джозеф Най, причому поняття "гібридна війна" він застосовує без лапок, очевидно, будучи впевненим у його змістовній адекватності. Війни й застосування сили перестали бути пріоритетом, вважає він, але вони нікуди не зникли. Вони лише еволюціонують, підлаштовуючись під правила й тактику бойових дій нового "покоління". Першим поколінням сучасних воєн були битви за участю великої кількості живої сили, як, приміром, у наполеонівських війнах. Пік другого покоління воєн припав на Першу світову – хід війни залежав від великої кількості вогневої потужності. Третє покоління війни з методом блицкригу відшліфовувалося у ході Другої світової – ставка робилася переважно не на лобові зіткнення, а на метод обходу. У четвертому поколінні війн децентралізований підхід продовжує розвиватися: явний фронт взагалі може бути відсутнім, а воєнні дії фокусуються на громадянському суспільстві супротивника, з проникненням вглиб його території для придушення політичної волі. Говорять вже і про п'яте покоління воєн, у яких нові технології й наступальна кібернетика дозволять солдатам перебувати на відстані кількох континентів від їхніх цивільних жертв.

З приводу деталей розподілу історії воєн за поколіннями, вважає Най, можна сперечатися, але в цілому зрозумілим є важливий тренд: відбувається розмивання кордонів військового фронту та цивільного тилу. На цьому тлі думка, що виключно силою можна перебудувати суспільства регіонів, які роздираються конфліктами, є небезпечною помилкою. Війнам між країнами приходять на зміну збройні конфлікти за участю недержавних гравців – груп повстанців, мереж терористів, бойовиків, кримінальних угруповань.

У тих випадках, коли деякі держави нездатні ефективно управляти власними територіями, такі структури можуть завдяки серії політичних і збройних операцій дістати насильницький контроль над місцевим населенням. Тоді "війна між людьми" (визначення, дане Рупертом Смітом, колишнім британським командувачем у Північній Ірландії та на Балканах) "рідко закінчується на звичних полях битв традиційних армій". Критично важливим аспектом гібридних воєн став інформаційний конфлікт – завдяки фотокамерам у мобільних телефонах, програмам редагування фотозображень у комп'ютерах, соціальним мережам. У таких війнах немає правил і обмежень⁴³.

⁴³ Най Дж. Майбутнє сили, або Про непередбачувану еволюцію воєн // День. – 2015. – 10 лютого.

Гібридні війни у сучасному світі – новий феномен, переконливе свідчення того, що протистояння Заходу й Росії вступило у фазу “змагання без правил”. Такі війни, як правило, ведуться на “нейтральних територіях”, і у нашому випадку полігоном для випробування нової стратегії і тактики стала Україна. Наявність у головних протиборчих сторін зброї масового знищення утримує світ на грані повномасштабної війни, здатної легко перерости у третю світову. Але у провідних політичних акторів, зокрема у США та РФ, існує тверда впевненість у тому, що тактика “зашморгу” на шії противника може виявитися не менш ефективною, ніж тактика відкритих воєнних зіткнень. На одночасне застосування воєнного, економічного, фінансового, дипломатичного, інформаційного тиску покладаються великі надії, і таке “опосередковане втручання” виявляється фатальним для країн, що перебувають на цивілізаційних порубіжжях і легко потрапляють у пастки різних “інтеграцій” та “асоціацій”. Для перетворення їх на джерело нестабільності і навіть гуманітарної катастрофи офіційне оголошення війни зовсім не обов’язкове. Дистанційний безконтактний вплив на противника стає засобом порівняно легкого перекроювання кордонів, а відтак підтримує оманливе відчуття вседозволеності у гарячих головах. Стратегічну перевагу у таких “багатомірних” війнах дістають, як правило, ті, хто першим зрозуміє: війну треба вести не за території, а за душі людей. Тому, як справедливо наголошують В.Ткаченко та М.Дорошенко на основі аналізу російської тактики і сумного українського досвіду, “гібридна” війна це насамперед війна ідеологічна⁴⁴.

Підсумовуючи сказане, зауважимо: онтологічний поворот, що відбувся в рамках неklasичної філософії, змістив акценти у дослідженні глобального й локального; виявилось, що у їхньому співвідношенні діє не стільки алгоритм протиставлення, скільки логіка включення. Звернення до конкретного досвіду порубіжних спільнот переконливо свідчить: обличчя глобальної історії значною мірою визначається конкретикою співіснування людей на міждержавних і міжцивілізаційних стижах, у зонах активних контактів. І хоч ці контакти, створюючи для людей додаткові шанси, породжують і відчутні небезпеки, пограниччя незмінно виступають як ареали підвищеної соціальної мобільності. Парадокс історії полягає у надто суперечливій взаємодії у цих ареалах орієнтації на раціональність із потужним впливом консерватизму. Традиційні архетипи “доли” та “повернення” справляють настільки сильний тиск на суспільну свідомість, що настрої ущемленості й віктимності пронизують усю тканину суспільного буття.

Сучасний погляд на “перехрестя взаємодій”, який формується під впливом взаємопроникнення процесів глобалізації й регіоналізації,

⁴⁴ Ткаченко В., Дорошенко Н. “Гібридная война”: истоки и политические последствия // Україна – Європа – Світ. – Вип. 14. – 2014. – С. 50.

поволі набуває, отже, системних обрисів. У ході комплексного аналізу етапів і особливостей розвитку погранич відбувається концептуалізація історичної лімології – міждисциплінарної галузі історичного знання, сконцентрованої на дослідженні функцій кордонів та особливостей ментальності населення прикордонних регіонів, специфіки транскордонного співробітництва. Але історичне знання до недавня лише мінімальною мірою включалося у процес осмислення переваг і вад рубіжності.

Нині можна з певністю констатувати: Рубікон перейдено. Міждержавні програми співробітництва істориків, сфокусовані на проблемах “пограниччя як долі”, уже дали значний приріст наукових знань і, сподіваємося, виявляться результативними в майбутньому.

Вміння бачити специфічність колективної психіки людей пограниччя і той вплив, який на неї справляють політика, ідеологія, релігія – запорука ефективності регіональної аналітики. Дослідження відповідних ментальних просторів, включно із багато в чому суб’єктивними й міфологізованими уявленнями людей про “свою” територію, створює запобіжники як проти інфантильної самозакоханості, так і проти віктимного світобачення. Очевидно, що простір міждисциплінарності – найкраще живильне середовище для вироблення наукових критеріїв просторово-часової інваріантності. Єдина соціокультурна матриця порубіжності в системі соціогуманітарних наук – це поки що ідеальна модель, але коли вона дістане практичне втілення, це істотно зменшить градус регіональної конфліктності і створить додаткові важелі посилення контактних функцій кордону й субрегіональної інтеграції.

Загалом же легко погодитися з А.Мегіллом: добре, що мережа кордонів на всьому земному шарі уже накреслена; адже гарні кордони – це чіткий розподіл відповідальності і влади на даній території. Без кордонів стало б неможливим існування усього того, що ми називаємо політикою. Навіть якщо якісь кордони національних держав уявляються квазі-природними, немає сенсу їх змінювати без усталеної згоди зацікавлених сторін. Адже гарячі голови націоналістів прагнуть максимуму території, а в процесі розширення завжди виникають спокиси етнічних чисток і відповідного опору. Компроміси, спільні проекти завжди є кращим рішенням, ніж перекроювання кордонів. Зрештою оптимальні кордони, перефразовуючи американського посла Роберта Фроста, “це добрі сусіди”⁴⁵.*

⁴⁵ Мегилл А. Границы и национальное государство. – С. 56-58.

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф 67.